

A módosítószó-történet újragondolása

1. A klasszikus grammatikákat követő régi magyar nyelvtanok nyolc (majd több) szófaja között mindig ott szerepelt az **adverbium**. Ez a szócsoport igen vegyes elemeket tartalmazott: a mondatrésztértékű, kiegészítendő kérdésre felelő „igazi” határozószókon kívül minden nem ragozható (s néha egyéb) szóosztály („beszédész”) összefoglaló neve volt. Egyes nyelvtanok „partikula” néven foglalták össze őket.

Később valamelyest tisztult a kép, de a határozószó egészen a 20. század közepéig gyűjtő kategória maradt (vö. D. MÁTAI: *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Szerk. KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ. Bp., 1991. 456–61; ZSINKA: MNyTK. 49. sz. [1939]). Nyelvtanonként eltérő módon a „valódi” határozószókon kívül a határozói igenév, a névutó és az igekötő is beletartozott. Idővel a határozói igeneveket a többi igenévvvel összevonták és önálló szóosztállyá minősítették, a névutók és az igekötők pedig (a névelőkkel és a kötőszókkal együtt) a viszonyzó (segédzők, formaszók) csoportját alkották. Az így eléggé megkarcsúsodott határozószói szófaj azonban még mindig nem egységes módon viselkedő szavak gyűjtő osztálya maradt.

H. MOLNÁR ILONA különítette el a mondatrészként viselkedő határozószóktól a nem mondatrésztértékűeket, „a kirekesztett szavak és szócsoportok” sürgős vizsgálatára buzdítva (MNy. 55 [1959]: 359, NytudÉrt. 60. sz. [1968]). Az ő elemzése révén váltak külön a határozószóktól a **módosítószók**, ha nem is egy csapásra: NAGY J. BÉLA például nem hajlott az elfogadásukra (MNy. 56 [1960]: 232–6), és az ÉrtSz. sem különítette el őket a határozószóktól. De végül is polgárjogot nyert a szófajok rendszerében a módosítószó, bár az „osztódással szaporodás” még nem fejeződött be: megfelelő tesztek segítségével a módosítószók közül legújabbán kiválaszthatók az ún. **partikulák** (ami egész más jelentésű, mint korai grammatikáink partikulái), amelyek közé egyes volt határozószók is átkerülnek (vö. HELBIG, GERHARD: *Lexikon deutscher Partikeln*. VEB Verlag, Leipzig, 1988; KUMMER, MANFRED: *Modalpartikeln*. Bonn, 1989; HELBIG, GERHARD–HELBIG, AGNES: *Lexikon deutscher Modalwörter*. Langenscheidt, Leipzig, 1993; *Metzler Lexikon Sprache*. Hrsg. GLÜCK, HELMUT. Stuttgart, Weimar, 1993. 396, 453 stb.). — Magyar nyelvtörténeti anyagon VELCSOV MÁRTONNÉ elemezte a módosítószók és a kötőszók történeti

összefüggéseit (NéprNytud. 26 [1982]: 143–60), KIEFER FERENC többek közt a modalitás fogalmáról írt (NyK. 88 [1986]: 3–37; Acta Linguistica Hungarica 38 [1988]: 107–25), PÉTER MIHÁLY a módosítószók sokoldalú szerepéről szolt (*A nyelvi érzelem-kifejezés eszközei és módjai*. Bp., 1991. 173–82), FÁBRICZ KÁROLY pedig a magyar és az orosz nyelvbéli partikulákról értekezett (Kandidátusi értekezés. Szeged, 1987).

A határozószóknak, a módosítószóknak és a partikuláknak a magyar nyelven belüli elkülönítését, az elhatárolás kritériumait KESZLER BORBÁLA fogalmazta meg (Nyr. 119 [1995]: 293–308). A 2000 júliusában megjelent *Magyar grammatiká*-ban pedig KUGLER NÓRA tárgyalja a módosítószók és a partikulák nehéz kérdését (vö. Nyr. 122 [1998]: 214–9, MNyTK. 212. sz. [1999]: 298–302).

A magyar nyelv történeté-ben (BERRÁR JOLÁN: MNyT. 1967. 390–1) és *A magyar nyelv történeti nyelvtaná*-ban még egységes, bár (a TNyt.-ban partikulát is emlegető és elemző) gazdag módosítószó-fejezet található (JUHÁSZ DEZSŐ: TNyt. I, 1991. 501–13, II/1. 1992. 815–38), az új, most készülő *Magyar nyelvtörténet*-ben azonban — minden nyelvtörténeti korszak tárgyalása során — megpróbáljuk elkülöníteni a módosítószókat és a partikulákat. Mivel az egyes történeti szóelőfordulások minősítéséhez szükséges lenne a hangsúly- és hanglejtésviszonyok ismerete is, sokszor nehéz és esetenként vitatható is az állásfoglalás.

A módosítószókat és a partikulákat a viszonzyszók nagyobb csoportjába soroljuk, azzal a megjegyzéssel, hogy ezek más típusú viszonzyszók, mint a névelők, névutók, kötőszók, igekötők (vö. M. KORCHMÁROS VALÉRIA: *Nyíri Antal kilencvenéves*. Szerk. BÜKY LÁSZLÓ. Szeged, 1997. 116).

A **módosítószók** nem grammatikai viszonyok kifejezői, hanem a beszélő szubjektív viszonyát, állásfoglalását, attitűdjét fejezik ki a közölt tényállással kapcsolatban.

A módosítószók egy nyilatkozat valószínűségi fokát mondják meg (*talán, esetleg*), nem illeszkednek szervesen a mondat struktúrájába, lehetnek tagolatlan önálló mondatok, illetőleg tagmondatok, és felelhetnek eldöntendő kérdésre: „Eljössz? *Talán.*”

Ide vonjuk a módosítószókkal rokon **felelőszókat**, a valószínűségi fokok két „végpontját”, a teljesen biztos *igen*-t és a *nem*-et, valamint az egyéb felelőszókat (a nyelvemlékes korban ilyen lesz például a *persze, dehogy*), azzal a megjegyzéssel, hogy ezek nem csupán eldöntendő kérdésre adható válaszok lehetnek, hanem lehetnek reagálások kijelentő és felszólító mondatra is; például: „Gyere ide gyorsan!” — „*Dehogy, soha!*”, vagy: „*Igen, azonnal!*” (Ezeket más rendszerezések külön szófajnak minősítik, vagy a partikulák közé sorolják.)

2. A továbbiakban azt mutatom be, hogyan épül fel új tankönyvünkben (szerkezetileg és tartalmilag) a módosítószók és a partikulák fejezete. Minden

szófaj történetének tárgyalása kronologikus: az ősmagyar és az ómagyar kori részeket a középmagyar kor követi s az újmagyar kor zárja. Ezúttal az első három korszak főbb eseményeit (1772-ig) mutatom be. A szakirodalom nem a tankönyvi szövegen belül, hanem az egyes korszakokat tárgyaló fejezetek végén található majd meg.

2.1. A módosítószók szófaja az ősmagyar korban (és később) bontakozott ki, de csírái meglehettek már az alapnyelvben is. Alapnyelvi előzményekre mehet vissza a *nēm* tagadó- és a *nē* tiltószó. A módosítószó másodlagos szófaj, amennyiben más szófajú szavakból keletkezik **szófajváltással**. Ennek irányai:

Mutató névmás módosítószó: A *nē* tiltószóban az uráli *ne 'ez' mutató névmás rejlik. A *nēm* tagadószóban ehhez a mutató névmáshoz a *mi* kérdőhatározatlan névmás járul; ez a módosítószó valószínűleg még ugor kori összetétel eredménye.

Határozószó módosítószó: A tagadás, tiltás mellett az igenlést, bizonygatást is névmásokkal, illetőleg névmástöví határozószókkal fejezheték ki: ilyen szerepű lehetett a *tat* ~ *tott* (mutató névmási tö + *-t* lokatívuszrag); a jelentésfejlődés feltehető útja: 'ott' (határozószó) → 'úgy' (határozószó) → 'úgy; igen; bizony' (módosítószó) volt (vö.: MünchK. 26vb: „*ṛ mōdanac nēki Hallod ē mit mōdnac ēzec Ihē ke mōda nēkic tat ug*”). Az igenlő *tat* szerepét idővel a példában is szereplő *úgy*, illetőleg *ugyan* vehette át (vö. még: 1456 k.: „*vg atham: Ita pater*” Gl.). Ezek funkcionálisan egy teljesebb *Úgy(an) vagyon* mondatnak felelnek meg. Lehetséges, hogy abból vált ki, s így lett mondatértékű felelőszó, illetőleg bizonygató nyomósító elem.

Az *úgy* közelre mutató párjának, az *így* (~ *igy*)-nek a közreműködésével (és ablatívuszraggal) is keletkezett (határozószó, majd abból) bizonygató nyomósítószó, illetőleg felelő módosítószó, az *ígyól*. Hogy maga az *-l* rag nélküli *így* ~ *igy* ~ *ēgy* élt-e az ősmagyar korban (vagy később) ilyen szerepben, nem tudjuk kimutatni, de nem zárhatjuk ki.

Talán még a *bátor* határozószó vált ekkor az igenlő válasz és a nyomatékos ráhagyás lexikai kifejezőjévé (vö. SándK. 29).

Főmondati szerepű ige módosítószó: [úgy] *találom* [úgy 'vélem']: az ige modális főmondat volt, s így jelentésénél fogva viszonylag könnyen válhatott módosítószóvá.

2.2. E viszonylag kis szöveggyakoriságú szófaj nem túl sok elemmel bővült az ómagyar korban.

A meglevő módosítószók néhány változása

Alaki változások: a *talám* > *talán* további alaki redukcióval *tán*-ná rövidült. Az adatok azonban arra mutatnak, hogy ez a rövidülés először a *talám-talám* > *talám-talán* > *talántán* összetételben következett be. A testesebb összetett szóban ugyanis erősebben, hatékonyabban működhetett az alakredukció, s így a *tán* összetételi utótagként jelenhetett meg először. Ez az alak később (valószínűleg

csak a középmagyar korban) analogikusan is támogathatta a *talán* > *tán* rövidülést. (A *látom* > *lám* rövidülés hatásával is számolhatunk.) Az ómagyar korban még a *talám* alak az általános: CornK. 88r: „*talam* jegel... az vr iften”.

Jelentésváltozások: az *ugyan*-nak például kialakult a bizonytalanságot, hozzátvetőlegességet kifejező 'majdnem, csaknem' jelentése: 1470: „*wgȳan* megȳ oluadok wala” (Gl. *olvad* a.).

Gyakoriságbeli változások: Az igenlő felelőszóként korábban használt *tat* ~ *tott* lassú kiavulása már a korai ómagyar korban megindulhatott (esetleg területi különbségekkel). Egyre inkább az *ügy* és az *ugyan* töltötte be ezt a szerepet. (Az *ígyen* határozószótól elkülönült *igen* felelőszóra a középmagyar korból való az első adatunk: TESz.)

Keletkezési módok

2.2.1. Szófajváltás

Főmondatbeli névszói állítmány módosítószó: a *bizony* módosítószó az ómagyar korban volt keletkezőben: a modális főmondat állítmányaként álló *bizony* (*az, hogy...*) szerepe az volt, hogy az utána következő alanyi mellékmondat állítását bizonygassa, kiemelje, nyomatékosítsa. Még főmondatban szereplő melléknév: ÉrdyK. 23: „*az byzon* dolog *hogy...*”. A mondat élén álló, kötőszó nélküli *bizony* válhatott a mellékmondatához csatlakozó módosítószóvá: 1533: „*bȳzon* semmi *baratom ninchen*” (MNY. 1928: 59). (Az összetett *valóbizony* mondatértékű felelőszó lett.)

Határozószó módosítószó: A *bizony* névszó ragszilárdulásos alakjai, a *bizonyában*, *bizonyával*, *bizonyyal*, *bizonyára* az ómagyar korban már modális értékben is felbukkannak: MargL. 24: „*byzonyaban* chuda *hog az my kemen zvuenk* [= szívünk] *kette nem reped*”.

Az ősmagyar kor végén, az ómagyar kor elején kezdetett módosítószóvá válni a *bátor*: az igenlő válasz és a nyomatékos ráhagyás funkciói egyesültek benne: SándK. 29: „*monda varius no maȳd meg laatom ha jegel* [az isten] *Mon-da hȳrena. baator* [’helyes, csak bátran!; úgy legyen!’]. (Ez a szó jelentésében határozottan jelen levő ’úgy legyen!’ modális tartalom lehetett a kiindulópontja mind az óhajtó [’bárcsak’] partikula, mind a megengedő [’jóllehet’] kötőszó irányába vezető fejlődésnek.)

Az *alig* határozószóból is keletkezett ’szinte nem’ (JókK. 146), ’aligha’ (NagyszK. 16) jelentésű módosítószó; lásd még: *majd* ’majdnem’, *szinte* ’majdnem, csaknem’ (DebrK. 117). A *nyilván* ’nyíltan, világosan’ jelentésű határozószó is módosítószóval kettős szófajúvá vált; még határozószó: BirkK. 4b: „*Senki foror azon ne terekeggek titkon vaȳ niluā*”; már módosítószó: ÉrdyK. 128: „*nylwan* erdegh *vagyon ez emberben*”.

2.2.2. Szóösszetétel

A *talán* megismétléséből született az utóbb megrövidült, bizonytalanságot kifejező *talántán* (~ *talántál*), ebből a *ne* tagadószóval tovább bővített *netalántán* (~ *netalántál*).

Két mutató névmási határozószó, illetőleg belőlük lett módosítószó kapcsolata a *tat-úgy* 'valóban, igen, bizony, úgy van' (MünchK. 26vb); igenlő felelőszóként használták, bár lehet, hogy csak laza összetétel vagy inkább csak állandósult szókapcsolat volt.

A főmondati szerepű *való* és *bizony* összetételéből is módosítószó, igenlő felelőszó keletkezett: MünchK. 15va: „Hizitec é hog... Mondanac neki *Valobizővr*”.

Az összetett módosítószók kialakulásában sok esetben nemcsak a mondatban való gyakori együtt szereplés érvényesült, hanem szemantikai és funkcionális motívumok is, főként a figyelemfelhívás és a nyomatékosítás.

Stiláris különbségek is voltak egyes módosítószók között. A morfológiailag összetettebb, hosszabb lexémák stiláris többletet is hordoztak: választékosabbak voltak, mint az egyszerűbbek, ennél fogva az irodalmi írásbeliséget inkább jellemezték, mint a mindennapi beszédet.

2.3. A módosítószók szófaja a középmagyar korban — különösen az összetételek révén — megerősödött. Jónéhány elemre jellemző a többszófajúság: kontextustól, hangsúlytól, intonációtól is függően határozószóként és partikulaként is használatosak lehetnek.

Keletkezési módok

2.3.1. Szófajváltás

Határozószó módosítószó: Főleg módhatározószók veszítették el mondatrészértéküket és váltak a beszélő értékelését, attitűdjét kifejező, többjelentésű módosítószóvá; például: *alkalmasint*: 1706: 'meglehetősen' (SzT.), 1764: „a kezek alatt *alkalmasin* [!] volt annyi [ti. jószág], mint a Kovátsnak”: 'hózzávetőlegesen, körülbelül' (SzT.), 1796: 'valószínűleg' (SzT.); *általában* (*átaljában*, *általján*: SzT.); 1716: *egészen* 'teljesen' (SzT.), *éppen* 'egészen, teljesen' (SzT.), *szintén*, *szintég* 'teljesen, egészen', 'majdnem, csaknem' (TESz.).

A korszak vége felé lehetett módosítószóvá válóban a *meglehetősen* (1791: SzT.), talán a *tulajdonképpen*, *valóban*, az összetett határozószók közül a *jóformán* 'ügyszólván, jobbára', *jóformában*, *jóformálag* 'igazában, valójában', *körülbelül*, de e lexémák az előfordulások nagy többségében még mondatrész értékű határozószók voltak.

2.3.2. Szóösszetétel

Szervetlen összetételek: *aligha* (PPB.), 1765: „*alig ha* kezénél nintsen... *alig ha* meg nem mutatná” (SzT.), a *nem*-mel bővült *alighanem*: 1659: „*Alig ha nem* attul indíttatott” (NySz.). A *hát* partikulából és a *ha* kötőszóból az esetle-

gesség kifejezésére alkalmas módosítószó lett: 1763: „hátha a francia által a törökkel czimborál” (SzT.).

Több új módosítószóba épült bele a *csak* partikula: 1566: *csaknem* (TESz.), 1772/1912: *csakugyan* (TESz.), 1762: *majdcsak* 'csaknem' (SzT.), 1552: *ugyancsak* 'bizony, valóban' (TESz.).

Határozószói előtagból és a *sem* utótagból keletkezett a *korántsem*. A *koránt* jelentése 'idejében, kellő időben', a tagadószóval együtt 'még a maga idejében sem' jelentésű lett, tehát 'máskor még kevésbé' → 'egyáltalán nem'. Alakváltozata: 1771: „Mellyet *koránt-is nem* [‘egyáltalán nem’] úgy kelletik vennünk” (TESz.). Ebben a jelentésben az *éppen nem, egyáltalán nem, teljességgel nem* tagadószós kapcsolat is előfordul: 1690: „az Istent nyavalyájában *teljességgel meg nem kereste*” (PP: PaxCorp. 755). A hasonló jelentésű ómagyar kori *ingyen sem* lassan visszaszorult.

Különféle, a mondatban egymás mellett álló elemekből tevődött össze a *mintegy, hogyne, dehogy, dehogynem*: [Megteszed?] „*Hogy ne* tenném meg?” → *hogyne*. [Megteszed?] „*De hogy nem* tenném meg?” → *dehogynem*: 1682: „Azt mondod: Christus Judast ecclésia kőüetésre nem itilte. *De hogy nem*, hiszen azt mondgya néki: jaj annak az embernek” (NySz.), *alighogynem, majdcsaknem* stb.

Ekkori a névutós összetételből származó *kétségkívül* 'kétségtelenül' módosítószó is.

Szerves összetételek: talán mellérendelőnek tekinthető a kételkedést kifejező, összetételszerű *talán-bizony, tiszta-bizony* (DebrGr.). Tárgyas alárendelő összetétel volt, de ez elhomályosult az *okvetetlen, okvetlen(ül)* módosítószóban (< *okot vet* 'ellenvetést tesz'): 1668: 'feltétlenül, biztosan' (TESz.).

2.3.3. Idegen nyelvből átvétellel: ez is fehér holló; a latinból való a *persze; per se* 'egyedül, önállóan, magától' → 'természetesen'. E jelentésfejlődés alapja egy *per se intelligitur* 'magától értetődik' szerkezet lehetett. Ebből a *persze* 'magától értetődik; természetesen' félfordítással (mondattani kihagyással), illetőleg jelentéstapadással vált ki.

3. A partikulák olyan viszonyszók, amelyek nem adhatók önálló válaszként semmiféle kérdésre sem. Nem lehetnek önálló mondatok, tagmondatok, általában egy szóra vonatkoznak. Mivel nem illeszkednek bele a mondat szintaktikai szerkezetébe, ezért annak sérülése nélkül általában ki is hagyhatók. Funkciójuk az, hogy a mondatban levő állításon műveleteket végeznek (például előfeltevést kapcsolnak hozzá, meghatározzák téma-réma-szerkezetét); modális viszonyt, a beszélő attitűdjét (érzelmi, akarati, értékelő viszonyát) fejezik ki, vagy jelölik a beszélő reagálását a kommunikációs helyzetre, illetőleg annak valamely összetevőjére. Csekély jelentéstartalommal rendelkező, pragmatikai-kommunikatív funkciójú elemek, s mint ilyenek konkrétan jeleznek bizonyos beszédcselekvé-

seket, érzelmi viszonyulásokat stb.; például a *Jó lesz.*-szel szemben a *De jó lesz!* örömet fejez ki, azt, hogy a beszélő valamit alig vár; vagy: a *Nem teszi ezt velünk.* mondattal szemben a *Csak nem teszi ezt velünk!* aggodalmat és bizakodást tükröz.

A *de* és a *csak* — ilyen szerepben — ősmagyar kori partikula lehet.

A partikulák közé soroljuk a mondatfajta jelölő, illetőleg a mondat modális alapértékének kifejezésében szerepet játszó szavakat is (*-e, vajon, ugye; bár, csak, bárcsak* stb.).

3.1. A partikulák szófaja az ősmagyar korban (és később) bontakozott ki, de csírái az alapnyelvig nyúlnak vissza. A rokon nyelvi párhuzamok alapján leginkább az *-ë* kérdőszóról tehetjük fel, hogy már megvolt mai funkciójában az ősmagyar kor legelején. Alapnyelvi előzményekre mehet vissza még az *ës ~ is ~ s* nyomatékosító szó (vö. HB.: „*ifa es num igg ember mulchotia ez vermut*”; mai: „*El is várom!*”). Ez az *-s* partikula épült bele az ősmagyar kor végén a *nincs* (< *nim ~ nēm + [i]s*), talán az ómagyar kor elején a *sincs* (< *s + nincs*) tagadó igébe.

Keletkezési módok

3.1.1. Szófajváltás

Mutató névmás partikula: az *ë* kérdőszó (mai helyesírással: *-e*) abból a figyelemfelkeltő, indulatszói tulajdonságú mutató névmásból keletkezett, amely nyelvjárásainkban még napjainkban is él: „*Itt van ë!*”, „*Ehun ë!*”. Ez az *ë* az *e* mutató névmás mondatszóként elkülönült, szintagmatikusan elszervetlenült párja. Partikulává akkor vált, amikor kérdő mondatokban megjelenő alkalmi figyelemfelkeltésből, nyomatékosításból állandósult kérdőszói használat lett; vö. „*Itt van ë!*” – „*Itt van-ë?*” Ehhez a változáshoz az eldöntendő kérdés teremtett kedvezőbb feltételeket, ezért a kérdő partikula itt állandósult. Az új szerepkör nyilván a hangzás síkján is elkülönülést eredményezett az indulatszószerű használatától. Az első adatokban megfigyelhető egybeírások az (önálló) mondatszó → (önállótlan) simulószó változás bekövetkezésére utalhatnak (vö. JókK. 34: *aloytode*: [= *alítod-e?*] ’véled-e, gondolod-e?’).

Névmási eredetű az *ím, ám* partikula is.

Határozósó partikula: Az igei alaptaghoz kapcsolódó határozói értékét elveszítve vált partikulává a *még, már, hëon* és az *immár*. A következő jelentésfejlődést tehetjük fel; például: *még* ’megint, újból, ismét’ (határozósó) → ’még’ (partikula); *hëon* ’üresen; egyedül’ (határozósó) → ’csupán, csak’ (partikula); (vö.: HB.: „*Num heon [’(egyedül) csak’ partikula] muga nec. ge mend w foianec halalut evec*”). Mivel a *hëon* partikulaként csak a HB.-ből került elő, szófajváltása szűkebb hatókörű nyelvjárási jelenség lehetett.

Főmondati szerepű igei állítmány partikula: ezek az igék külön tagmondatok, többnyire modális főmondatok voltak, s így jelentésüknél fogva viszonylag könnyen válhattak partikulává: [úgy] *látom, ...* → *lám*; [Az] *valjon*

[‘legyen’ vagy *va’lon* ‘vagyon’],...? → *vajon* (*valyon*). Talán ősmagyar kor végi a *hagyjad* : *hagyd* → *hadd* is.

Az ‘Az legyen...?’/‘Az vagyon...?’ főmondat **eldöntendő** kérdést feltételez (*igen/nem* választ vár). A *vajon* kérdő partikula ősmagyar kori keletkezésére utaló körülmények: (a) Az ómagyar korban már nem mutathatók ki a *val-* (*van*) igének *valjon*, *valjonak* felszólító alakjai; (b) Már az első kódexekben előfordulásokban gyakran mondható a **kiegészítendő** kérdésekben szereplő *vajon* (vö.: PéldK. 79: „de *vallyon* mynemew bewlchefeg tuggya az halalnak okoffagat meg gyewzny”).

A *vajon* morfémaszerkezetének elhomályosulása, az igei paradigmából való kiválása kedvezett a „partikularizálódásnak”, a kérdőszóvá válásnak. E folyamattal egyidejűleg megszűnt a lexémának az eldöntendő kérdésekhez kötődése, és funkciója a **kérdő jelleg általános megerősítésében**, nyomatékosításában (mint stílárius jegyben) csúcsosodott ki.

A *hadd* partikula létrejöttét alaki, funkcionális mozdulatlansága, kiforrottsága alapján tehetjük fel az ősmagyar kor végére (esetleg a korai ómagyar korra). Figyelemre méltó hangtani elkülönülés mutatkozik az igei és a partikulái alak között: a *hagyd* igének lehet *hadd* változata, de a *hadd* partikulának nem ismerünk (az ómagyar korban) *hagyd* alakját. (A *gyd* > *dd* hasonulás még az igeen következhetett be.) A *Hadd...* ‘Hagyd’ főmondat beolvadásával nyilván megszűnt a beszédben a tagmondathatárt jelző, többnyire meglevő kis szünet is, s ez szabad utat engedett a szóvégi hosszú *-dd* megrövidülésének, amit a rákövetkező mássalhangzós szókezdet indított el (vö.: DebrK. 44: „*had* tőriem el a Templomot eř”).

Szintén önálló **főmondati szintről** (de ezúttal alany + állítmány kapcsolatából) süllýedt le az *avagy* ‘vajon’ **összetett partikula** is: *A[z] vagy*,... ‘Az van, [hely]’ (hasonlóan az *avagy* kötőszóhoz, amely — a partikulával szemben — a mondat szerkezetébe beépülő grammatikai szerepű szó; azzal kettős szófajú szó); ősmagyar kor végi lehet; vö. 1456 k.: „*auag* [‘vajon’] nem tudatok uoth” (SermDom. 1: 207 ~ MünchK. 56vb: „nem tuggatocuala ě”).

Mellékmondat igei állítmányából vált partikulává az *akár* ~ *akar*.

(Páros, feltételes árnyalatú használatban választó kötőszóvá vált.) Páratlan használatban csak egy lehetőség volt említve, s választás helyett ráhagyás lett a cél: „[Ha] *akar*, el is mehet” → „*Akár* el is mehet”. Ez a partikulává válás útja. Független segédszóvá akkor vált, amikor a benne levő igei jegyek már nem érvényesültek, például elmaradt a mondat állítmányával való személybeli egyezés: „*Akár* el is *mehetek*” (vö.: 1512: „ha tewb nem lehet *czakakar* három *zaz* *wagy* *keth* *zaz* *forynthot* *kyldenil*”: KárOkl. 3: 86).

3.1.2. Szóösszetétel

A már említett *avagy*-on kívüli elemek közül ilyen például az *imĕ*. Két egymást erősítő mondat értékű mutatónévmás, illetőleg partikula (*Ím! E!*) kapcsolódott egybe pusztán mondattani tapadással. Az *immár* is szeretlen összetétel eredménye (határozószóként keletkezett, majd partikulává vált; így lényegében ebben az esetben is szófajváltásról van szó).

Az összetételek szemantikai, funkcionális motívumai között az ősmagyar korban is fontos szerepet játszott a figyelemfelhívás és a nyomatékosítás.

3.2. A partikulák állománya az ómagyar korszak második felében jelentősen bővült, típusai differenciálódtak. A fejlett (kötőszó-, módosítószó- és partikula-rendszer az árnyalt, hajlékony mondat- és szövegalkotás egyik alapfeltétele, ezért szoros összefüggésben fejlődött az ekkor ébredő irodalmi nyelviséggel. A partikulák fejlődéstörténetükben, morfológiailag e korszakban is sok rokon vonást mutatnak a módosítószókkal és a kötőszókkal.

Keletkezési módok

3.2.1. Szófajváltás

Névszó partikula: A *csupa*, mely eredetileg valószínűleg melléknév volt, kizárólagosságot kifejező partikulává vált: BécsiK. 90: „*Lupa* [‘kizárólag’] o ɸnɸn maɸa iʃtɸn”.

Határozószó partikula: például a *bezzeg* (ÉrsK. 307), *hát* (CzechK. 66), *inkább*. A mondatrészi érték elvesztését, a modális jelentésűvé válást sokszor (például az *inkább* esetében) jól jelzi a szórend: az *inkább szerették* ‘jobban, nagyobb mértékben’ még fokhatározószó: MünchK. 87ra: „*inkab* zèzèttec èmberec a jètetjègèt hog nē a · fenèjʃjègèt”; modális szerepben azonban szintaktikailag elszakadt és helyileg is eltávolodhatott az igétől, fokhatározói jelentése háttérbe szorult, és előtérbe került a beszélő (vagy más, szóban forgó cselekvő) állásfogalalása, vélekedése, választása: „ne ezt, hanem *inkább* azt...”: ÉrdyK. 187: „sem vezedelem nem zallot reea, hanem *ynkab* vala myt tett es mondot betellye-jettek”. Az *ingyen* határozószó a tagadást nyomósító partikulává (‘egyáltalán [nem]’ BécsiK. 18), valamint ‘csupán, csak’ jelentésű korlátozó szerepű partikulává is vált. ‘Kellően, meglehetősen’ jelentésű, partikulává lett az *elég* (BécsiK. 317) és az *eléggé* (BécsiK. 141).

Lehetséges, hogy így keletkeztek még: *igyól* (határozószó ‘jól’ →) partikula ‘bizony; netalán’, *úgy, ugyan* ‘majdnem, csaknem; szinte’, *bátor* ‘bárcsak’ stb., de lehetséges, hogy esetükben a határozószói eredetű **módosítószók** váltak partikulává. Például a határozott ‘úgy legyen!’ tartalmú *bátor* módosítószó óhajtó mondatba kerülve ‘bárcsak úgy lenne’ jelentésűvé szelídülhetett. Ebben a tagmondat állítmányának feltételes módja is segítette: TihK. 110: „Miert fődözem el az egyik zómómeth: *bator* mind keth zómeimnek welagat el weztöttem wona”. (A *bátor* határozószói előzményből ‘jóllehet’ jelentésű megengedő kötőszó is lett, így lehetett olyan időszak, amikor e szavunk négy szófajú volt: határozószó, kötőszó, módosítószó és partikula.)

A *bátor*-ból rövidült *bár* is ómagyar kori ‘legalább’ és ‘ám’ jelentésben (TESz.).

Kötőszó partikula: Például a *ha* ‘vajon’ jelentésű kérdő partikulaként is feltűnik a kódexekben: BécsiK. 243: „Ki tugga *ha* megfordollon τ meɸoLaffon iʃtɸn”. A feltételes hasonlító mondat kötőszavai gyakran váltak modális elemmé: *monnal, olymely, olymint, miként* ‘mintegy’. E változás háttérében a hasonlító mondat alárendelt tagmondatának mondatrészi szintre való süllyedése húzódik meg. Az összetett mondat megszűnésével a kötőszói funkció háttérbe szorul, a

modális jelentés pedig előtérbe kerül: az új funkció a beszélő bizonytalanságának, szubjektív látásmódjának az érzékeltetése: MünchK. 86rb: „alkototuala *mōnal* [quasi 'mintegy'] oftozt”; ÉrdyK. 23: „felele *oly mynt vydamfaggal*”; 1. még: *úgymint, olyhá, hogyha, úgyhogy* stb. Még háromtagú hasonlító kötőszók is váltak partikulává: *hogyhana, olymelymint, olyhamint, olymintha* stb.

Az ősmagyar kori *avagy* 'vajon' partikula mellé 'mintegy' jelentésű *avagy* partikula is keletkezett, feltehetőleg az ómagyar kor vége felé. Létrejött valószínűleg a kötőszói vonalból magyarázható: „Voltak ott ötvenen *avagy hatvanan*” → „Voltak ott *avagy hatvanan*”. A választásban rejlő bizonytalansági mozzanatot aknáztta ki a nyelv modális funkció kifejezésére: DöbrK. 359: „Valanak kedeg kik öttek vala *avag'* ['mintegy; körülbelül'] neg' ezeren”; vö. még: *avagy* 'bárcsak, akárcsak' (JordK. 400).

Indulatszó partikula: a *vaj* indulatszóból kétféle jelentésben is keletkezett partikula: óhajtó mondatba kerülve 'bárcsak', kérdő mondatba kerülve 'vajon' jelentésűvé vált (miközben indulatszói jellege is megmaradt).

Egyedi keletkezésű a *sze* > *-sza/-sze* nyomósító partikula, mely ige után állt: ÉrdyK. 72: „laffatokze atyamffiyay”. Valószínűleg az E/2. igei személyrag és a nyomatékosító, illetve kérdő *ē* partikula összetapadásával keletkezett a korai ómagyar korban. Később illeszkedései párja is kialakult, és a *sze* lexéma a kései ómagyar korban *-sza/-sze* alakváltozatú szuffixummá vált: NagyszK. 91: „No azert gondolyadczamegh [= gondoljad-sza meg]”.

Latin eredetű a *nám* partikula (valamint kötőszó). Viszonyszókra egyébként nem jellemző a más nyelvből való átvétel: NádK. 315: „*Nam* nem vağ maft a neg' zegű kő toromba”. Figyelemfelhívó, 'íme, bizony' jelentésben használati párhuzamot mutat az ősmagyar kor végén–ómagyar elején megrövidült (*látom* >) *lám* partikulával: 1515: „*Lam* nynchen maft ky engemeth megh zabadytanna” (RMKT. 1²: 486).

3.2.2. Szóösszetétel

Az így keletkezett partikulák szeretlen összetételek.

Különböző elemek összetételével jött létre a *vajha*. Szintén óhajtó mondatban keletkezett az *avagycsak, akárcsak* ('bárcsak'), feltehetőleg az ómagyar kor vége felé, a tagok jelentése ugyanis egyenként is eleven. (A *csak*-nak önmagában is van 'bárcsak' jelentése.)

A tagadva kérdező mondatokban keletkezett mondattani tapadással a *nemde, nemdenem, minem, midenem, minemde* stb.

Keletkezésükben a gyakori egymás mellett álláson kívül fontos szerepet játszott a figyelemfelhívás és a nyomatékosítás.

Szófaji határkérdések: A partikulák keletkezésének módjával magyarázható az a jelenség, hogy az ómagyar korban sok közülük kettős szófajú volt, illetve még úton volt az egyik szófajtól a másik felé. Létezett azonban a partikuláknak olyan (nem élesen elkülönülő) rétege is, amely ugyancsak több szófaj jegyeit vi-

selte magán, de állandó jelleggel, komplex módon sűrítette magába több szófaj sajátosságait, érintkező funkcióit: A *bézzég, ime, im, ám, lám* stb. figyelemfelkeltő, nyomósító, bizonygató partikulák fokozott érzelmi töltéssel ejtve indulatszók is voltak egyben, akárcsak az óhajtó mondatokba kerülő *bárcsak, akárcsak, avagycsak, akár*. Az óhajtó, kérdő *vaj, vajha* is őrzött indulatszói vonásokat. A bizonytalanságot, hozzávetőlegességet stb. hangsúlyozó partikulák (*úgymint, olymint, olymely*) és módosítósók (*alig, szinte*) a fokhatározószókkal tartottak kapcsolatot.

Műfaji sajátosságok: A partikulák használatában mutatkoznak bizonyos **műfaji** különbségek. A bonyolultabb szerkezetű elemek inkább a kódexirodalomban jelentkeznek, az eredeti magyar szövegekben kevésbé. A kódexeken belül főleg a párbeszédes, illetve vitatkozó, meggyőző részletekben találunk többet belőlük. Ezzel szemben a hivatalos iratok (záloglevél, menedéklevél, tanúságlevél, elismervény, végrendelet) — éppen a szubjektivitás hiánya miatt — ritkán élnek velük.

3.3. A partikula a középmagyar korban erősödő, bővülő szófaj. Elemei egyre többféle jelentésárnyalatot képesek kifejezni. Ebben az intonáció szerepe a középmagyar korban is nagy lehetett. Az egyes partikulák is jobbra többjelentésűek, nagy részük többszófajú is (határozószók és/vagy módosítósók, esetleg kötőszók is). Így a szófaji minősítéskor minden egyes szóelőfordulás gondos vizsgálatot kíván.

A **továbbélő, régi** partikulák közül többnek **új jelentései** keletkeztek: erősödött poliszemiájuk. Például a régi *csak* partikulának (már az ómagyar korból adathozható 'csupán', 'éppen hogy', 'hát', 'bárcsak' stb. jelentései mellé) 'egyáltalán' (1582: TESz.), 'éppen' (1639: TESz.) jelentése keletkezett: 1629: „ötet senki nem ingerlette rea, hanem *Czak* maga bolondsagabul Czelekette” (SzT.). Fokozó és rémakiemelő szerepe is volt.

Keletkezési módok

3.3.1. Szófaváltás

Névszó partikula: az *egész* melléknév 'egészen' jelentésű fokozó partikulává vált: 1585: „Zöktek tanczoltak *egez* efely korig” (SzT.).

Határozószó partikula: A *csupán* (módosítószón kívül) 'kizárólag' jelentésű, rémakiemelő partikulává is vált (1645: TESz.). E szófaváltás alapja az 'üres', 'csupasz' jelentés (vö. *hiú – heon, puszta – pusztán*); a ragos melléknévek határozószóvá, azok pedig kizárólagosságot, megszorítást kifejező partikulákká váltak. Az *egyedül*-nek is lett 'csupán', 'kizárólag' jelentése: 1546: „az also thoo... *Egyedyl* Bogathy Chaspree legyen” (SzT.). Az *igazán* határozószóból is keletkezett ('bizony' jelentésű) partikula (1736 u.: SzT.). A *majd* nyomósítás kifejezésére, erős érzelmi hangsúllyal (gúnyos) tagadás, tiltakozás kifejezésére használt árnyaló partikulává is lett: 1567: „Zöcz Fabyane esmet Jgy felelt de *majd* merne az lotyo bestye... velem perleny” (SzT.).

A határozószóként is középmagyar kori *éppen* (módosítószón kívül) többjelentésű partikulává is vált: 'pont', 'csupán(csak)', 'ugyan' stb.: 1606: „*eppe(n)* ott” (SzT.); 1744: „En *éppen* csak ā Tavaszal kezdém fél füllel hallogatni... hogy” (SzT.). Az előfordulások egy része rémakiemelő partikula: azt fejezik ki, hogy a többi közül egyre vonatkozik az állítás.

Az *éppenséggel*, *éppenségesen* a korszak vége felé kezdhetette mondatrészi szerepét elveszteni, s partikulává válni: 1746: „ő Nga malmának a' kereke... *eppenséggel* ['pontosan'] fél esztendeig nem forghatott” (SzT.). Hasonlóképpen a *különösen* 'főként, kiváltképpen', *teljességgel*, *valósággal*, *valójában* 'igazában, tulajdonképpen, valójában'. Ez utóbbi jelentésben még a *voltaképpen* volt az általános használatú (1748: TESz.), az 'éppenséggel, pontosan' jelentésben pedig az *egyenesen* (1590: SzT.). Ezekre sem tudunk szintaktikai, azaz mondatrészkifejtő kérdést feltenni.

Becsülő partikula lett a *legfeljebb*: 1642: „kiteol 3 kiteol 6 kiteol penig *leg felyeb* 10 veder bort szednek az Ur számára” (SzT.). Talán partikula már a 'legalábbis' jelentésű *legalább*: 1670: „Kegyelmednek is juthatna onnét *legalább* egy jó falu” (SzT.).

Az *eltova* határozószóból is lett többjelentésű partikula: 1613: „Azt beszéllek, hogy *el tova* Ádámban kezdetett az ő hitek” (NySz.).

Módosítószó partikula: A *bizony* megrövidülésével keletkezett a *biz* árnyaló partikula: 1774: „mondá a Tisztarto *biz* én nem tudom tám egy vedret adok” (SzT.).

3.3.2. Szóösszetétel

Csak **szervetlenek:** az *ám* és a *bátor* partikulából keletkezett az *ámbátor*, majd a rövidült *ámbár* (1598: TESz.): 1657: „En mindazáltal nem banom, *ambar* ['(akkor) hát'] legyen valasunk” (a feleség nyilatkozata a férj indította válóperben: SzT.). 'Bárcsak' (1635: TESz.) stb. jelentése is lett. Ezt az óhajtó mondatbeli modális partikulai szerepet lassanként átvette a Szenczi Molnár Albert által (1604) még 'legalább' jelentésben szótározott *bárcsak* (1763: TESz.) és a *bárha* (1651/1817: TESz.). Gyarmathi a „kívánó” adverbiumok között említi az „Oh *vajha bártsak!*”, *detsak!* partikulát (1794: 278).

A *csak* partikula a *nem* tagadószóval is alkotott összetett partikulát: *csaknem* (1566: TESz.); a *csupán*-nal inkább csak laza szerkezetet: 1766: „*tsak tsupán* azt kell...” (SzT.).

Ekkori az ellentétet nyomósító *mégse*, *mégsem* előfeltevést kifejező árnyaló partikula: 1670: „Úgy látom mindazáltal, szívében *mégsem* eléggé víg” (SzT.), az *igenis*: 1659: „*Igenis* szükséges a szabad akarat ez érdemre” (NySz.); lásd még: *mégis*, *mégiscsak*: 1704: „látom, hogy a lovaim *mégiscsak* ott vadnak Brassóban” (SzT.).

Egyéb összetételek: két partikulából lett a *legalábbis*: 1751: „Vagyon *leg alább is* Harmincz esztendeje, hogy...” (SzT.). A régi *hagyd* > *hadd* és a *-sza*

partikulából jött létre a *haddsza*: 1645: *Hagydsza* (TESz.), mely — a *hadd*-hoz hasonlóan — óhajtó mondatban modális partikula lett.

Az *ugye* modális partikulában mondattani tapadással forrt össze a helyeslést, bizonygatást jelölő, 'igen, valóban' jelentésű *úgy* módosítószó és az *-e* kérdő partikula. Az állítás helyességének, az abba való beleegyezésnek megerősítését sürgető kérdő mondatokban keletkezhetett: 1585: 'nemde?' (TESz.), később a kérdő hanglejtés fokozatos csökkenésével 'lám, bezzeg' jelentésű árnyaló partikulaként is használták (1604: MA.).

Funkcionális kérdések

A partikuláknak még nincs általánosan elfogadott rendszerezése. Mindazonáltal a középmagyar korban a következő funkcionális csoportokat különböztethetjük meg (a korábbi korszakokban keletkezetteket is bevonva): a) rémakiemelők: *csak, csupán, éppen, különösen, már, még* stb.; b) becslők: *alig, legalább, legfeljebb, mintegy*; a *miként, avagy* 'mintegy' jelentésben stb.; c) fokozók: *egész, elég, -sza/-sze* stb.; d) modálisak: a mondat modális alapértékének kialakításában szerepet játszó, attitűdjelölő szavak: a kérdő mondatbeli *avagy* 'vajon', *-e, ha* 'vajon', *ugye, vajon*, az óhajtó mondatbeli *ámbár* 'bárcsak', *bár, bárcsak, bárha, hadd, haddsza* stb.; e) árnyalók: *ám, bezzeg, biz, bizony, de, is* stb.

D. MÁTAI MÁRIA

